

Francesco Petrarca en Ludovicus Sanctus: een 'ciceroniaanse' vriendschap?

door

J. PAPY*

PRELIMINARIA

16 juni 1345. In de kathedraalbibliotheek van Verona stoot Francesco Petrarca op Cicero's briefwisseling met Atticus, Quintus frater en Brutus². Om diverse redenen dient dit feit zich aan als een cultuurhistorische voltrefter: een nieuwe impuls werd gegeven aan de handschriftelijke overlevering, waardoor de verzameling brieven op het nippertje van een roemloze dood werd gered³. Voorts werd niet alleen een belangrijk deel van Cicero's correspondentie en tijds kader ontsloten, maar ontwikkelde er zich ook een nieuwe richting in de proza-epistolografie: de hegemonie van Seneca's invloedrijke leerbrieven werd doorbroken, de Romeinse vriendschapsbrief won aan terrein en kende een definitieve doorbraak na het verschijnen van Petrarca's *Familiars* en de brieven van Coluccio Salutati.

Het concept van Cicero (een literair verzorgde collectie brieven als privé-documenten van een intieme vriendschap) en Plinius (thematise ordening van literair opgepoetste brieven) was in de tijd van ontstaan al nieuw. Dit nieuwe spoor werd nu nagevolgd, eerst door Geri van Arezzo (ca. 1270-1340) en Albertino Mussato (ca. 1261-1329)⁴, na hen door Petrarca en Salutati.

Toch is Petrarca's verwerking van Cicero's briefmateriaal apart. Voor zijn vondst te Verona had hij reeds een grote kennis van zijn Romeinse voorbeeld via Seneca⁵. Hieraan koppelt hij nu zijn

* Ik houd eraan Prof. Dr. A. WELKENHUYSEN mijn welgemeende dank te betuigen voor zijn nauwgezette raadgevingen.

2. Cf. *Francesco Petrarca, Le Familiars*. Edizione critica per cura di Vittorio Rossi, vol. IV (Firenze, [1942], p. 77 (*Fam.*, 21, 10, 16-17); De Nolhac P., *Pétrarque et l'humanisme*, Paris, 1907, I, p. 55-56, 222.

3. Cf. SCHMIDT P. L., *Die Rezeption des römischen Freundschaftsbriefes (Cicero-Plinius) im frühen Humanismus (Petrarca-Coluccio Salutati)*, in: *Der Brief im Zeitalter der Renaissance (Mitteilung der Kommission für Humanismusforschung, 9)*, Weinheim, 1983, p. 25-37.

4. Cf. *Ibid.*, p. 48; Clough C. H. (ed.), *The Cult of Antiquity: Letters and letter Collections*, in: *Cultural Aspects of the Italian Renaissance. Essays [...] Paul Oskar Kristeller*, Manchester, 1976, p. 33-67.

5. Cf. *Fam.*, 3, 18, 5 ed. V. ROSSI, I (Firenze, [1933]), p. 139: „de Ciceronis epystolis Seneca priusquam oculis meis credidi”.

nieuwe gegevens om zo tot een volledig beeld van de figuur Cicero te komen. Anderzijds groeit de intensiteit van zijn persoonlijke houding tegenover het ideaal Cicero; de bekende aanvangswoorden in zijn 'brief aan Cicero' illustreren dit enthousiasme treffend: „Francesco groet zijn Cicero. Ik heb jouw brieven gretig verslonden, waarnaar ik lange tijd intens op zoek was en die ik gevonden heb op de plaats waar ik ze allerminst verwachtte. Ik vernam veel van jouw woorden, klachten ook en meningsverschillen, Marcus Tullius; ik kende je reeds geruime tijd als leermeester voor anderen, nu eindelijk heb ik begrepen wie je voor jezelf was”⁶.

Petrarca's grote betrokkenheid met Cicero kan verklaard worden door het feit dat hij in de jaren 1342-'43 een diepe geestelijke crisis doormaakte: Dionigi da Borgo San Sepolcro, zijn vriend die hem in 1333 een exemplaar van Augustinus' *Confessiones* had geschonken, ontviel hem⁷, ook zijn beschermheer Roberto di Napoli overleed⁸ en zijn broer Gherardo trad binnen in een Kartuizerklooster⁹. Daarnaast staat in het eerste boek van zijn *Rerum memorandarum libri*, dat uit diezelfde periode dateert¹⁰, de thematiek 'otium' en 'solitudo' centraal. Net zoals Cicero in 56 v. Chr., kent ook hij een afkeer van onrust, onzekerheid en politiek gekonkel; om deze reden bevestigen de ervaringshorizon van Cicero's vriendschapsbrieven en hun geestelijke affiniteit Petrarca in zijn keuze: „*in his epystolis magna ex parte Ciceronis potius quam Senece morem sequar*”¹¹. Met Plinius daarentegen is Petrarca louter typologisch verwant¹². Laten we daarom zijn brieven vanuit deze optiek benaderen, om te ontdekken hoezeer de Ciceroniaanse invloed zich laat gelden in zijn vriendschap met Ludovicus Sanctus.

6. Cf. FAM., 24, 3, 1 ed. V. ROSSI, IV (Firenze, [1942]), p. 225-226: „*Franciscus Ciceroni suo salutem. Epystolas tuas diu multumque perquisitas atque ubi minime rebar inventas, avidissime perlegi. Audivi multa te dicentem, multa deplorantem, multa variantem, Marce Tulli, et qui iam pridem qualis preceptor alius fuisses noveram, nunc tandem quis tu tibi esses agnovi*”.

7. Cf. FORESTI A., *Aneddoti della vita di Francesco Petrarca*, Nuova edizione corretta e ampliata dall' autore [...], (Studi sul Petrarca, 1), Padova, 1977, p. 5, n. 6.

8. Cf. Wilkins E. H., *Works that Petrarch thought of writing*, in: *Speculum*, 35 (1960), p. 564-565.

9. Cf. FORESTI, o.c., 1977, p. 111.

10. Cf. *Francesco Petrarca, Rerum memorandarum libri*. Edizione critica per cura di Giuseppe Billanovich [...], Firenze, 1945, p. LXXXVII: geschreven tussen 1343 en februari 1345.

11. Cf. FAM., 1, 1, 32 ed. V. ROSSI, I (Firenze, [1933]), p. 10.

12. Cf. SCHMIDT P. L., o.c., 1983, p. 48. Hoezeer een verdere uitwerking van parallellen tussen Petrarca en Plinius ook wenselijk is, laten wij die in dit artikel — in het kader van ons opzet — bewust terzijde.

I. LUDOVICUS SANCTUS VAN BERINGEN

De openingsbrief in de *Familiares*-brievenverzameling van Francesco Petrarca is gericht „*Ad Socratem meum*”¹³. Daarnaast zijn er in diezelfde verzameling nog eenentwintig brieven aan ‘Socrates’ geschreven¹⁴, drie in Petrarca’s *Epystole metricae*¹⁵, twee in de *Variae*¹⁶ en één in zijn *Epistolae metricae variae*¹⁷, en leest men zijn naam in de *Trionfi*¹⁸, *Vita Solitaria*¹⁹, *Seniles*²⁰ en de *Laurea Occidentis*²¹.

Toch bleef Petrarca’s *Socrates* gedurende meer dan vijfhonderd jaar gesluierd in de mist van de anonimiteit. Terwijl men eerst meende te doen te hebben met een fictief personage, liet men zich later aantrekken tot de gedachte dat het wel eens Gerard van Chartres, Stefano Colonna of zelfs Laura zou kunnen zijn. De eerste stap in de goede richting werd in de 18de eeuw gezet: de Sade²² stelde *Socrates* gelijk met de sporadisch genoemde ‘Ludovicus’²³. Een definitieve start evenwel voor het Sanctus-onderzoek werd pas begin deze eeuw gegeven, toen Dom Ursmer Berlière²⁴ op basis van pauselijke documenten uit het Vaticaan aantoonde dat de *Socrates* van Petrarca correspondeerde aan de reële naam ‘Ludovicus Sanctus (van Beringen)’.

Sindsdien werd Petrarca’s Limburgse vriend gestileerd in zijn hoedanigheid van musicus²⁵, werden zijn kerkelijke loopbaan, geeste-

13. Cf. *Fam.*, I, 1 ed. V. ROSSI, I (Firenze, [1933]), p. 3-14.

14. *Sc. Fam.*, 5,13; 5,14; 5,15; 7,3; 7,6; 8,7; 8,8; 8,9; 9,2; 9,9; 10,2; 11,7; 14,2; 16,3; 16,7; 20,15; 21,9; 22,8; 22,9; 23,13; 24,13.

15. *Sc. III*, 27; III, 28; III, 32; cf. *Poesie minori del Petrarca, sul testo latino ora corretto e volgarizzate da poeti viventi o da poco defunti*. [Editore Domenico Rossetti], 3 vol., Milano, 1829-1834: vol. II, p. 136-143, 144, 150.

16. *Sc. 14* en 20; cf. *Francisci Petrarchae Epistolae de rebus familiaribus et Variae [...]* studio et cura Iosephi Fracassetti, 3 vol., Florentiae, 1859-1863: vol. III, p. 330-331; 348-349.

17. *Sc. 6,17*; cf. *Aus Petrarca's ältestem Schülerkreise. Texte und Untersuchungen [...]* herausgegeben von Konrad Burdach (*Vom Mittelalter zur Reformation*, 4), Berlin, 1929, p. 200.

18. *Triumphus Cupidinis*, 4,68; cf. *Francesco Petrarca, Rime*, a cura di F. Neri, G. Martellotti, E. Bianchi, N. Sapegno (*La letteratura italiana. Storia e testi*, 6), Milano-Napoli, [1951], p. 504.

19. *Sc. II,14*; cf. *Francesco Petrarca, Prose*, a cura di G. Martellotti e di P. G. Ricci, E. Carrara, E. Bianchi (*La letteratura italiana. Storia e testi*, 7), Milano-Napoli, [1955], p. 555-579.

20. *Sc. I,1; I,2; III,1*; cf. *Francisci Petrarchae Florentini [...]* *Opera quae extant omnia [...]*, 2 vol., Basileae, 1581: vol. II, p. 737, 767.

21. Cf. *Il Bucolicum Carmen e i suoi commenti inediti*. Edizione curata ed illustrata da Antonio Avena (*Padova in onore di Francesco Petrarca*, 1), Padova, 1906, p. 141-155; 227-240; *Francesco Petrarca, Laurea Occidentis. Bucolicum carmen X*, testo traduzione e commento a cura di Guido Martellotti (*Note e discussioni erudite*, 12), Roma, 1968, p. 16-37, 41.

22. *Mémoires pour la vie de François Pétrarque [...]*, Amsterdam, 1764, I, p. 160-161.

23. We treffen deze enkel aan in de zgn. ‘abozzi’ van zijn brieven, m.n. het klad van *Fam.*, 8,*2-5 (ed. V. ROSSI, III (Firenze, [1937]), p. 215-219).

24. *Un ami de Pétrarque, Louis Sanctus de Beeringen*, Rome-Paris, 1905.

25. Cf. Cochin H., *Sur le Socrate de Pétrarque, le musicien flamand Ludovicus Sanctus de Beeringen*, in: *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'Ecole Française de Rome*, 37 (1918-1919), p. 3-32. Zie ook Caanitz M., *Petrarca in der Geschichte der Musik*, Freiburg, 1969, p. 47.

lijke cultuur en vriendschapsgeschiedenis met Petrarca uitvoerig behandeld²⁶ en werd zijn waarde als 'literator' m.b.t. zijn muziektheoretisch geschrift en brief over de pest te Avignon kritisch gevaloriseerd²⁷. Zelf heb ik gepoogd de essentie van de vriendschapsrelatie tussen de Italiaanse humanist en Sanctus te vatten en te confronteren met Petrarca's gedachtegoed over de vriendschap in het algemeen²⁸.

Duidelijk kwam daar naar voren dat Petrarca in zijn visies en beoordelingen over de vriendschap in de eerste plaats schatplichtig was aan Cicero, van wie voornamelijk de *De amicitia* tal van sporen nagelaten heeft²⁹. Al de themata immers m.b.t. de vriendschap uit Cicero's traktaat (dat Petrarca in de jaren na 1344 in bezit moet hebben gekregen³⁰) passeren ook in de correspondentie van Petrarca de revue: de fundamenten, de waarde, de vreugde(n) van de vriendschap, de plaats van trouw en oprechtheid, de ware vriendschap en de *vita communis*-gedachte vinden alle hun plaats in zijn literair gestoffeerde brieven³¹.

Maar Petrarca gaat nog verder: (II) hij werpt zich op als een *Cicero redivivus*, (III) hij schildert zijn *Socrates* als een tweede 'Atticus', en (IV) hij weet zich tot centrum van alle aandacht te maken. Op deze drie punten zal ons onderzoek zich dan ook voornamelijk toespitsen.

II. PETRARCA ALS CICERO REDIVIVUS

Kent de Petrarca-Sanctus-vriendschap verscheidene facetten, ze is vooral interessant omwille van haar literaire doorleefdheid. Ze toont ons nl. — vooral in de *Familiares* — een Petrarca met Ciceroniaanse allures.

26. Cf. Dykmans M., *Les premiers rapports de Pétrarque avec les Pays-Bas*, in: *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, 20 (1939), p. 51-122; Billanovich G., *Tra Italia e Fiandre nel Trecento. Francesco Petrarca e Lucovico Santo di Beringen*, in: *The late Middle Ages and the Dawn of Humanism outside Italy (Mediaevalia Lovaniensia, I/1)*, Leuven-The Hague, 1972, p. 2-18.

27. Cf. WELKENHUYSEN A., *Louis Sanctus de Beringen, ami de Pétrarque et sa Sentencia subiecti in musica sonora*, in: „*Sapientiae doctrina*”. *Mélanges [...]* Hildebrand Bascour, Leuven, 1980, p. 386-427; id., *La peste en Avignon (1348) décrite par un témoin oculaire, Louis Sanctus de Beringen [...]*, in: *Pascua Mediaevalia. Studies voor J. M. De Smet*, Leuven, 1983, p. 452-492.

28. Cf. PAPY J., *Ludovicus Sanctus: Petrarca's „Alter idem”*, in: *Millennium. Tijdschrift voor Middeleeuwse studies* (Tweede jaargang, 1988, 2), p. 108-117.

29. Naast b.v. Terentius (*Ad.*, 803; cf. Petrarca, *Fam.*, 9,9,1); Sallustius (*Catil.*, 20; cf. Petrarca, *Fam.*, 9,9,3); Horatius (*car.*, 1,3,8; cf. Petrarca, *Fam.*, 9,9,2); Ovidius (*Am.*, 3,11,35; cf. Petrarca, *Fam.*, 4,1,21); Seneca (*epist.*, 7,12; cf. Petrarca, *Fam.*, 8,7,22); Lucanus (5,757; cf. Petrarca, *Fam.*, 9,9,2 en 12,7,1) en Iuvenalis (3,121-122; cf. Petrarca, *Fam.*, 9,9,5).

30. Cf. DE NOLHAC P., *Pétrarque et l'humanisme*, Paris, 1907, I, p. 236.

31. Cf. PAPY J., *o.c.*, 1988, p. 110-112, waar hierop uitvoeriger werd ingegaan.

Reeds in de eerste brief van zijn ruime brievencollectie — die hij aan zijn *Socrates* richt!³² — schemeren Petrarca's intenties door: hij noemt zijn brievenverzameling '*Familiarium Rerum Liber*'³³. Tevens draagt hij zijn proza-brieven aan Sanctus op³⁴ en vraagt hij hem te oordelen over zijn brievencollectie, die de lof wil vormen van hun vriendschap³⁵. Ook vraagt hij hem de uitgave ervan op zich te willen nemen³⁶.

Duidelijk refereert Petrarca hier aan Cicero's brief aan Atticus (de dato juli 44 a.C.), waarin deze m.b.t. de publikatie van zijn brieven schreef dat hij zijn brieven nog eerst moest nazien en corrigeren vooraleer ze in aanmerking kwamen voor publikatie³⁷.

Dit is echter niet alles. Petrarca's vondst in 1345 in de kathedraalbibliotheek te Verona van Cicero's brieven aan Atticus, Quintus frater en Brutus laat nog meer invloed gelden: zoals Cicero zijn brieven „*Ad Atticum*”, „*Ad M. Brutum*” of „*Ad Q. Fratrem*” noemt, leidt Petrarca zijn brieven in met de formules „*Ad Socratem meum*”³⁸; evenals Cicero³⁹ wil ook hij een natuurlijke, vlotte, elegante en oprechte indruk wekken door een 'familiaire' en 'colloquiale' stijl aan te houden: geen grootsprakerige retoriek, want die gebruikte Cicero enkel in zijn redevoeringen⁴⁰. Wel streeft hij een ge-

32. Cf. PETRARCA, *Fam.*, 1,1,34 ed. V. ROSSI, I (Firenze, [1933]), p. 11.

33. Cf. BILLANOVICH G., *Petrarca letterato. I. Lo scrittoio del Petrarca (Storia e letteratura, 16)*, Roma, 1947, p. 44-47; *Cicero: Epistulae ad Familiares*, edited by D. R. SCHACKLETON BAILEY, vol. I, Cambridge, 1977, p. 23: de titel van Cicero's brievenverzameling '*Epistulae ad Diversos*' is van een latere datum.

34. Cf. *Fam.*, 1,1,11 ed. V. ROSSI, I (Firenze, [1933]), p. 5: „*ut prosa tibi [i.e. Socrati], carmen Barbato nostro cederet*”.

35. Cf. *Fam.*, 1,1,13 ed. V. ROSSI, I (Firenze, [1933]), p. 6: „*non ingenii mei sed amicitie tue laus est*”.

36. Cf. *Fam.*, 1,1,39 ed. V. ROSSI, I (Firenze, [1933]), p. 12: „*fuit animus vel mutare ordinem vel subtrahere tibi penitus ista que damno! Neutro circumveniri posse visus eras, qui et flebilium exempla et omnium cum consule diem tenes*”; *Fam.*, 1,1,48 ed. V. ROSSI, I (Firenze, [1933]), p. 14: „*Hec igitur tibi, frater, diversicoloribus, ut sic dicam, licis texta dicaverim [...] Vellem ex his paucis esse, qui famam promittere possunt et prestari; [...] tu olim Ydomeneus, tu Athicus, tu Lucilius meus eris*”.

37. Cf. Cic., *Att.*, 16,5,5; „*Mearum epistularum nulla est συναγωγή; sed habet Tiro instar septuaginta, et quidem sunt a te quaedam sumendae. Eas ego oportet perspiciam, corrigam; tum denique edentur*”.

38. Cf. BILLANOVICH G., *o.c.*, 1947, p. 45.

39. Cf. PETER H., *Der Brief in der römischen Litteratur. Literargeschichtliche Untersuchungen und Zusammenfassungen*, Leipzig, 1901, p. 26.

40. Cf. *Fam.*, 1,1,14 ed. V. ROSSI, I (Firenze, [1933]), p. 6: „*Nulla hic equidem magna vis dicendi [...]; ut quam nec Cicero ipse, in ea facultate prestantissimus, epistolis suis inseruit certe, nec libris in quibus est 'equabile' quoddam, ut ipse ait, 'et temperatum orationis genus'; eximiam illam vim lucidumque et rapidum et exundans flumen eloquentie in orationibus suis exercuit*”. Vergelijk ook met Cic., *Fam.*, 9,21,1: „*Verum tamen quid tibi ego video in epistulis? Nonne plebeio sermone agere tecum? Nec enim semper eodem modo; quid enim simile habet epistula aut iudicio aut contioni? Quin ipsa iudicia non solemus omnia tractare uno modo: privatas causas et eas tenuis agimus subtilius, capitis aut famae scilicet ornatus. Epistulas vero cottidianis verbis texere solemus.*”.

wone, huiselijke, goed verstaanbare stijl na om klaar en helder zijn gedachten te kunnen formuleren⁴¹. Hij 'excuseert' zich dan ook voor het feit dat hij die vooropgestelde principes niet is trouw gebleven. Als reden daarvoor roept hij zijn levensloop in, die niet zo 'vlak' verliep als die van Cicero. Gevolg daarvan is dat die evolutie duidelijk zichtbaar is in zijn brievencollectie⁴². Daarom vraagt hij zijn *Socrates* deze gebreken (lamentaties en getormenteerde passages als gevolg van zijn verslechterde gezondheidstoestand en vele omzwervingen) zoveel mogelijk weg te werken bij de voorbereiding van de publikatie⁴³.

Trouwens, elke oneffenheid t.o.v. het 'ideaal Cicero' poogt Petrarca te verantwoorden: zo heeft Cicero zijn brieven aan drie personen (de *Familiares* rekent Petrarca niet mee) opgedragen: Brutus, Atticus en zijn broer Quintus. Hijzelf kon Cicero daarin niet volgen door zijn talrijke omzwervingen en door het feit dat hij zijn echte trouwe vrienden niet onafgebroken rond zich heeft gehad⁴⁴.

We zien dus duidelijk dat Petrarca — hoogmoedig of niet — de kleinste gelegenheid te baat neemt om elke analogie tussen zichzelf en Cicero in het licht te stellen. Remigio Sabbadini's bemerking „Il Petrarca non fù, nè volle, nè volendo poteva essere ciceroniano”⁴⁵ mag dan wel gelden voor Petrarca's stijl, zijn levensvisie en genie waren doordrongen van zijn grote voorbeeld⁴⁶.

III. SOCRATES ALS EEN 'TWEDE ATTICUS'

Het lijkt dan ook haast evident dat hij zijn Limburgse vertrouwensman zijn 'Atticus' gaat noemen. Ook hier neemt Petrarca elke gelegenheid te baat gelijkenissen in de 'Cicero-Atticus'-relatie op hun

41. Cf. *Fam.*, 1,1,16 ed. V. ROSSI, I (Firenze, [1933]), p. 6: „hoc mediocre domesticum et familiare dicendi genus [...] aptum accomodatamque sententiis”.

42. Cf. *Fam.*, 1,1,38 ed. V. ROSSI, I (Firenze, [1933]), p. 12: „ecce enim, quod epystolarum ordo ipse testabitur, primo michi tempore sermo fortis ac sobrius, bene valentis index animi, fuerat, adeo ut non me solum sed sepe alios consolarer; sequentia in dies fragiliora atque humiliora sunt, neque sat virilibus referta querimoniis”.

43. Cf. *ibid.*: „Illa precipue ut occultare studeas, precor”.

44. Cf. *Fam.*, 1,1,20-27 ed. V. ROSSI, I (Firenze, [1933]), p. 7-9. Hoezeer het Petrarca ernst is, blijkt alleen al uit het aantal zinnen dat hij aan zijn 'apologie' wijdt. Uiteraard neemt Petrarca hier ook de kans waar om min of meer uitvoerig op zijn 'turbulente' levensloop in te gaan.

45. *Storia del ciceronianismo e di altre questioni letterarie nell' età della Rinascenza*, Torino, 1885, p. 5.

46. Cf. De Nohac, *o.c.*, 1907, I, p. 213-219; Schmidt P. L., *Petrarcas Korrespondenz mit Cicero*, in: *Der Altsprachliche Unterricht*, XXI, 1 (1978), p. 30-38. Een mooi inzicht in wat imitatio voor Petrarca was geeft Kytzler B., *Petrarca, Cicero und Caesar*, in: *Lebende Antike. Symposium für Rudolf Sühnel* (hrsg. von H. Meller - H. J. Zimmermann), Berlin, 1967, p. 111-119.

vriendschap te betrekken en schildert hij zijn vriend met gelijkaardige karaktertrekken af. De kritische lezer begrijpt natuurlijk dat, telkens wanneer Petrarca zijn vriend als 'Atticus' betitelt of hem met die persoon vergelijkt, hij eigenlijk zichzelf eveneens als de *Cicero redivivus* opwerpt. Daarmee zij dan ook de complementariteit tussen onze beide paragrafen (II en III) aangetoond.

Om die Ciceroniaanse sfeer in het licht te stellen, zullen we enkele passages van Cicero met die van Petrarca confronteren. Wel moet men geen *'imitatio ad litteram'* van de humanist verwachten. Zijn devies luidt immers: „*pulcra emulatio est que de virtute suscipitur [...] tum precipue ingeniorum imitatio felix fuit; iam bonus est qui bono similis fieri studeat*”⁴⁷.

1. Bij Cicero zien we **Atticus als vertrouwensman** voorgesteld: „*te non solum auctorem consiliorum meorum*” (*Att.*, 1,16,1). Zo ook bij Petrarca: „*amicus est consilii dux [...] curarum negotiorum particeps*” (*Fam.*, 9,9,4). Bij Cicero is Atticus ook een toeverlaat: „*sae-pissime curam et angorem animi mei sermone et consilio levasti*” (*Att.*, 1,18,1); hetzelfde wenst Petrarca in hoofde van zijn *Socrates*: „*Tu vero eam virtutis ac constantie basim nutanti animo submitte*” (*Fam.*, 11,7,10).

2. Cicero stelt zijn **Atticus als een beminnelijk persoon** voor: „*Nam ad me, qui te unice diligo, maxime pertinet neminem esse meorum qui aut te non amet aut abs te non ametur*” (*Att.*, 1,17,4). Zo doet ook Petrarca: „*ut es amantissimus tuorum*” (*Fam.*, 1,1,13) en „*tam dilectum amicum et tam carum*” (*Fam.*, 20,13,4).

3. Als een vast 'epitheton' haast wordt **Atticus' „humanitas”** door **Cicero geroemd**: de formule „*humanitas tua*” komt frequent, in allerlei flectievormen, voor in Cicero's correspondentie met Atticus (*Att.*, 3,20,3; 7,7,1; 11,12,2; 16,16a,6; *humanitatem tuae*: 1,11,1; *humanitate tua*: 1,7,7; 1,17,4; 9,7a,1). Petrarca vermeldt op zijn beurt de 'humanitas' van zijn vrienden *Socrates* en *Lelius* (Lello Stefano dei Tossetti) „*laudo [...] et vestram humanitatem*” (*Fam.*, 20,15,5).

4. Meer dan eens verheerlijkt Cicero zijn **Atticus als gesprekspartner**: „*tuo suavissimo atque amantissimo consilio ac sermone*” (*Att.*, 1,17,6), „*sermonis communicatio, quae mihi suavissima tecum solet esse*” (*Att.*, 1,17,6) en „*Ego tecum tamquam mecum loquor*”

47. *Fam.*, 12,2,34-35 ed. V. ROSSI, III (Firenze, [1937]), p. 15-16 (*Ad Nicolaum Azarolum*).

(*Att.*, 1,17,6) en „*Ego tecum tamquam tecum loquor*” (*Att.*, 8,14,2). Ook Petrarca wijst op meerdere plaatsen op Socrates' gelijkwaardige eigenschap: „*Dulce michi colloquium tecum fuit*” (*Fam.*, 1,1,47), „*ubi verba mulcentia, ubi mitis et iocunda conversatio?*” (*Fam.*, 8,7,20), „*Multa tibi hodie dicere habui que sciens pretereo; dicentur enim coram liberius atque facilius*” (*Fam.*, 16,3,1).

5. Cicero's Atticus wordt ook als studiegenoot of als deelgenoot in literair werk en belangstelling geschilderd: „*nisi haberem socium studiorum meorum Atticum nostrum*” (*Fam.*, 7,30,2); hetzelfde doet Petrarca: „*etiam studiorum particeps comesque nostrorum esset*” (over een overleden vriend van hem en Sanctus; *Fam.*, 9,9,4; men lette op het meervoud *nostrorum*).

6. Tenslotte is Atticus Cicero's „alter ego/idem”: „*deinde te quasi me alterum*” (*Att.*, 3,15,4); ook Socrates is dat voor Petrarca: „*Et ad summam amicus est alter idem*” (*Fam.*, 9,9,4).

Is de gelijkenis die Petrarca poogt te schetsen opvallend, maar tegelijk ook te verklaren door de vaste *topoi* in de vriendschapsbrieven, even welsprekend zijn bepaalde *omissiones*. Nergens vinden we in Petrarca's *Familiares* een spoor van Sanctus' opleiding aan de muziekschool van Luik⁴⁸, zijn studies aan de faculteit van theologie te Avignon⁴⁹ en zijn jacht op prebenden⁵⁰; Petrarca maakt geen plaats of wil in zijn 'literaire' brieven geen plaats maken voor hun aardse beslommeringen; geen woord derhalve over Sanctus' hang naar materiële zekerheid.

Hij focuseert daarentegen in de *Familiares* zijn beeld van Sanctus tot het karakteriële aspect van de Sanctus: de persoon Sanctus wordt het personage 'Socrates' tegen de achtergrond van hun hooggestemde vriendschap. Hierdoor zijn hij en Socrates gaan behoren tot de Ciceroniaanse 'vriendenparen'⁵¹, die bij wijlen het ideaal van de 'vita

48. Cf. WELKENHUYSEN, *o.c.*, 1980, p. 401-403.

49. Cf. BERLIÈRE, *o.c.*, 1905, p. 42-43; WELKENHUYSEN, *o.c.*, 1983, p. 456.

50. O.m. te Munster (28 februari 1330), Guigoven (voor 4 december 1334), Sint-Donaas te Brugge, waar hij op 30 augustus 1342 'cantor' werd van het kapittel, Sint-Pierre te Douai (12 november 1344), Bilzen-Hasselt (6 oktober 1352), Tongeren (2 mei 1354), Teano-Lombez (30 juni 1355), Sint-Gangulfus te Sint-Truiden; cf. BERLIÈRE, *o.c.*, 1905, *passim*.

51. Cf. *Fam.*, 8,9,3 ed. V. ROSSI, II (Firenze, [1934]), p. 181: „*Itaque gloriabar antiquitatem raris quidem et in diversis seculis vix uno vel altero, etatem vero nostram esse et domum unam brevi fore duobus simul amicorum paribus adornatam*”. PETRARCA bedoelt met de 'twee vriendenparen' Luca CRISTIANI (*Olimpius*) - Mainardo ACCURSIO (*Simplicianus*) en hemzelf - Socrates. De 'tria aut quattuor paria amicorum' van Cicero (cf. *Lael.*, 15) waren Achilles-Patroclus, Theseus-Pirithoüs, Orestes-Pylades en Damon-Phintias.

communis'⁵² konden smaken⁵³. Ook bespaart Petrarca zich in zijn (talrijke) éloges geen enkele moeite om zijn vriend een reeks eigenschappen als trouw⁵⁴, loyauteit, openheid van geest⁵⁵, rijp oordeel en wijs inzicht⁵⁶ toe te dichten.

Men kan zich evenwel terecht afvragen in hoeverre Petrarca's *Socrates* het produkt is van zijn „litteraire substraat”. Vooral wanneer men merkt hoe weinig van Petrarca's invloed lijkt te bekijken bij de 'historische' Sanctus, die als een middeleeuwse geest naar voor komt in zijn muziektheoretische traktaat en brief over de pest te Avignon. Daarom stelt men Sanctus in het kader van de eerste contacten tussen de Nederlanden en het Italiaanse humanisme terecht voor als het 'prototype' van vele Nederlanders die uit hun kennismaking met Petrarca of zijn werk enkel de middeleeuwse elementen puurden of wat als zodanig kon worden geïnterpreteerd⁵⁷. Maar keren we terug tot onze vraag: in hoeverre is Petrarca's *Socrates* een 'creatie'?

IV. PETRARCA'S LITERAIRE PERSOONLIJKHEID

Als een *Cicero redivivus* weet Petrarca in zijn *Familiares* spanning en dynamiek te verweven — denken we maar aan de vele pathetische passages waarin hij zijn verzuchting naar een *vita communis*, een *comitatus* met *Socrates* en anderen van zijn vrienden uitdrukt⁵⁸. Hij omkadert zijn persoon met een sfeer van tragiek en conflict en verenigt in zich de egocentrische eigenschappen van een roemzuchtig individualistisch dichter met de kleinmenselijke contradicties eigen aan de *condition humaine*. Zijn literaire opdracht aan Sanctus in zijn eerste brief van de *Familiares* is hierin expliciet: „Ik zou tot die weinigen willen behoren die in staat zijn roem te beloven én te geven”⁵⁹.

52. Cf. Cic., *Lael.*, 103: „Una domus erat, idem victus, isque communis”.

53. Cf. *supra*, n. 39; *Fam.*, 8,4,25 ed. V. ROSSI, II (Firenze, [1934]), p. 167: „cur non tandem domus una coniungit, quos olim iunxit unitas voluntatum?”.

54. Cf. *Fam.*, 7,6,1 ed. V. ROSSI, II (Firenze, [1934]), p. 107: „rerum mearum, quas spectate fidei tue credidi”; *Fam.*, 8,8,2 ed. V. ROSSI, II (Firenze, [1934]), p. 179-180: „Itaque iam hic [sc. Paganinus Mediolanensis] michi Socrates alter esse ceperat: fides familiaritasque prope eadem, quodque dulcissimum habet amicitia”.

55. Cf. *ibid.*, p. 180: „apertisque animi latebris”.

56. Cf. *Fam.*, 9,2,10 ed. V. ROSSI, II (Firenze, [1934]), p. 215: „Te ergo, quem cum alios in consilium mittere solebam, iam solum hortor ut consulas, [...] tu iudex electorque sententiae, cui ego libens obsequor”.

57. Cf. IJsewijn J., *The coming of humanism to the Low Countries*, in: *Itinerarium Italicum [...] dedicated to Paul Oskar Kristeller (Studies in medieval and Reformation thought, XIV)*, Leiden, 1975, p. 204.

58. Cf. o.a. *Fam.*, 7,12,14; 8,*2-5; 8,7; 8,9,12; 9,2,9-11; 21,9,23.

59. *Fam.*, 1,1,48 ed. V. ROSSI, I (Firenze, [1933]), p. 14: „Vellem ex his paucis esse, qui famam promittere possunt et prestare”.

Daarom is het moeilijk de grens vast te leggen waar de briefwisseling met *Socrates* een literair doel nastreeft — zijn *Socrates* als een klankbord — en waar de brieven een reëel gesprek vormen tussen beide vrienden. In elk geval zal Petrarca niet hebben mogen overdrijven, om de geloofwaardigheid van zijn vriendschap, waarmee hij zo hoog oploopt⁶⁰, niet te doen overslaan in één grote persiflage bij zijn lezerspubliek⁶¹.

Maar alle werken van de Italiaanse dichter vertonen een „literair substraat”. Literatuur is de essentie van zijn leven en werk. Met en door boeken komt hij tot zichzelf⁶². Het is ook niet ongegrond te beweren dat Petrarca literatuur aanwendde om er nieuwe te maken. Het duidelijkst manifesteert zich dit in zijn ‘brieven aan antieke auteurs’ (Cicero (2), Seneca, Varro, Quintilianus, Livius, Asinius Pollio, Horatius, Vergilius en Homerus), samen gebundeld in het 24ste boek van zijn *Familiars*⁶³. Zo maakt ook ‘Atticus’ (als personage en persoon) deel uit van zijn leven, zoals Petrarca zelf een ‘Cicero’ (naar vorm en inhoud) wil zijn. En terwijl hij zichzelf opwerpt als een ‘tweede Cicero’ en hij zijn vrienden voor zijn ‘ego-cultus’⁶⁴ inschakelt, tilt hij die vrienden tegelijkertijd ook op de scène, waar hij de lezer⁶⁵ meesleekt in gevoelens van ambiguïteit, ambivalentie, dramatisering en conflict. In dit kader blijkt Petrarca’s *Socrates* (zoals Atticus voor Cicero) een waardig ‘antagonist’.

60. Cf. *Fam.*, 9,9,3 ed. V. ROSSI, II (Firenze, [1934]), p. 239: „*ut prope nil sit rarius amicitia vera, ita quoque nil carius*”.

61. Cf. *Fam.*, 1,1,16 ed. V. ROSSI, I (Firenze, [1933]), p. 6: „*Sed non omnes tales iudices habeo*”.

62. Cf. *Epistulae metricae*, I,7 ed. D. ROSSETTI, III (Milano, 1834), p. 100: „*comitesque latentes, / Quos mihi de cunctis, simul omnia saecula terris / Transmittunt lingua, ingenio, belloque togaque / Illustres; nec difficiles, quibus angulus unus / Aedibus in modicis sat est, qui nulla recusant / Imperia, assidueque adsint et taedia nunquam / Ulla ferant, abeant iussi redeantque vocati*”; *Fam.*, 1,4,18 ed. V. ROSSI, III (Firenze, [1937]), p. 114: „*libellos in quibus mihi omnis ferme laborum quies, omne solatium vite est*”.

63. Cf. *Fam.*, 24,3-12 ed. V. ROSSI, IV (Firenze, [1942]), p. 225-263.

64. Een mooi voorbeeld daarvan vormt de vriendschap met Francesco NELLI; cf. COCHIN H., *Un ami de Pétrarque. Lettres de Francesco Nelli à Pétrarque*, Paris, 1892, p. 7.

65. Cf. *Fam.*, 24,13 ed. V. ROSSI, IV (Firenze, [1942]), p. 264-265: „*Te in finem, lector candidissime, quisquis es, obtestor atque obsecro per communis studii amorem, per siqua tibi fame propria cura est, ne aut varietate rerum aut verborum humilitate movearis, memor quid de hoc ipso primo operis huius in parte prefatus sim. Vale*”.

V. BIJLAGE: PETRARCA, *Fam.*, 20,15 (ed. V. ROSSI, IV (Firenze, [1942], p. 48-49):

Ad Socratem suum

Iandudum, mi Socrates, cessat inter nos vicissitudo illa literarum, 1
 magnum absentie remedium, cuius cessationis et occupatio utrius-
 que nostrum et multe forte alie sunt cause; illa, ni fallor, omnium
 maxima, quod materia deesse incipit scribendi. Neque mirum id
 5 nobis accidere quod Tullio accidit et Athico: nullus tantus est acer-
 vus, qui non assidue detrahendo decrescere et in nichilum verti
 queat; quicquid sciebamus, credo, iam iugibus scripturis exhausti-
 mus. Quod unum hodie se offert, inter te et Lelium, me hortante, 2
 reformatam amicitiam et in gratiam reditum esse, tuis et suis et
 10 reulorum literis audio et gaudeo, mehercle, deque reconciliatione
 hac, quam de ulla re alia, letior sum. Bene accidit, gratias Deo,
 gratias vobis; Ille inspiravit hos animos, vos Spiritui aditum non
 negastis. Laudatis ambo certatim stilum meum, qui cum semper 3
 incultus, tunc improvisus ac tumultuarius ut esset, et anni tempus
 15 et diei hora et nuntii festinatio coegerunt, tantis tamen plenus af-
 fectibus pietatisque facibus ac stimulis fuit, ut ipse — nam memini
 —, Deum testor, inter scribendum lacrimas non tenerem. Eratis 4
 ante oculos vos duo, erant amici omnes vestro discidio deiecti,
 erant triumphantes emuli, erant anni preteriti tanta concordia
 20 exacti; hinc impetus incompti sermonis, hinc lacrimae; scribentis
 non ingenium, non stilus, sed propositum et adiuta divinitus pietas 5
 valuit. Itaque vos utlibet, ego nichil laudo nisi divinitatem, unde
 est quicquid est boni, et vestram humanitatem bonorum consilio-
 rum non capacem modo sed rapacem. Generosos et mei amanti-
 25 simos agnosco animos; benedicti vos a Domino, qui et vobis dig-
 nissimam rem fecistis et michi gaudium, quantum aliunde preberi
 non poterat, prebuisistis. Mi Socrates, vale nostri memor.

Mediolani, IV Idus Februarias, ante lucem.

Aan zijn Socrates,

Reeds geruime tijd, m'n Socrates, blijft tussen ons dat briefverkeer uit, groot soelaas voor jouw afwezigheid. Zowel ons beider drukke bezigheden als wellicht vele andere redenen zijn de oorzaak van deze onderbreking. Maar dit is, als ik me niet vergis, van alle de grootste: dat stof tot schrijven begint te ontbreken. Het is ook niet verwonderlijk dat ons overkomt wat Tullius en Atticus overkwam: geen stapel is zo

hoog dat hij niet zou kunnen slinken en tot niets gereduceerd worden door onafgebroken ontginning. Wat we wisten, zo is m'n overtuiging, hebben we reeds uitgeput door ons voortdurende schrijven. Het unieke dat zich vandaag aandient, dat de vriendschap tussen jou en Lelius door mijn tussenkomst in ere is hersteld en dat je je met hem verzoend hebt, verneem ik tot m'n vreugde uit brieven van jou, hemzelf en vele (anderen); en ik ben verdomd meer opgetogen over deze verzoening dan om gelijk welke andere gebeurtenis. Het is goed uitgevallen! Goddank en dank zij jullie. Hij heeft jullie harten bezield, jullie hebben de Geest de toegang niet ontzegd. Jullie loven om ter meest mijn stijl. Al is deze steeds onverzorgd, en toen ook nog overhaast en ijlings samengesteld, doordat het slechte seizoen en het slechte moment en de haast van de bode dwingend waren, was hij toch vervuld van zo'n diepe gevoelens en tekenen van vriendschap en aansporingen, dat ikzelf — ik herinner het me immers — bij het schrijven (God neem ik tot getuige) m'n tranen niet kon bedwingen. Jullie twee stonden me voor ogen, alle vrienden waren door jullie breuk te neergeslagen, naijverigen juichten; de voorbije jaren waren (nochtans) in zo'n samenhorigheid doorgebracht; vandaar de onstuimigheid van een verward gesprek (in mijn brief), vandaar de tranen; niet de geest of de stijl van de schrijver, maar zijn voorstel en vriendschap, door goddelijke voorzienigheid gedragen, gaven de doorslag. Zo, jullie mogen eender wat prijzen: ik loof niets tenzij de goddelijke beschikking, waarvan al het goede komt, en jullie openheid van geest, die niet alleen ontvankelijk maar ook inhalig is m.b.t. goede beslissingen. Ik herken m'n grootmoedige vrienden die me een warm hart toedragen. Jullie zijn door God gezegend, aangezien jullie voor jezelf de meest waardige beslissing namen en mij een plezier deden, dat in die mate van elders niet kon worden verschaft. Vaarwel, m'n Socrates, en wees ons indachtig.

Milaan, 10 februari, voor dageraad. [1359]